

EMIL KALINOWSKI

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Figura Świętej Rodziny w Kuleszach Kościelnych (Rokitnicy)

Słowa kluczowe: Kulesze Kościelne, figura Świętej Rodziny, rzeźba renesansowa, rzeźba drewniana, fundacje pobożne

Key words: Kulesze Kościelne, figure of the Holy Family, Renaissance sculpture, wooden sculpture, pious foundation

Przedmiotem niniejszego opracowania jest niewątpliwie jeden z najcenniejszych nie tylko pod względem historycznym, ale i artystycznym zabytek sztuki sakralnej z terenu obecnego powiatu wysokomazowieckiego. Figura Świętej Rodziny z kościoła parafialnego w Kuleszach Kościelnych, o której tu mowa, posiada także duże znaczenie religijne i tożsamościowe dla mieszkańców tej wspólnoty. Świadczy o tym determinacja, z jaką zabiegali oni przez dwie i pół dekady o jej powrót do kuleskiej świątyni parafialnej z Łomży (starania powiodły się w 2011 r.)¹, gdzie po przedłużającej się konserwacji zabytku prawdopodobnie zamierzano włączyć go do zbiorów Muzeum Diecezjalnego. Warto zatem przybliżyć, na podstawie znanych źródeł i istniejących opracowań², dzieje samej figury i jej otoczenia, a także sylwetkę osoby, z którą wiążą się najstarsze świadectwa o obecności tejże w Kuleszach.

Kulesze Kościelne to dziś siedziba gminy wiejskiej tej samej nazwie, położona nad rzeką Rokitnicą ok. 11 km na północ od Wysokiego Mazowieckiego. Początki miejscowości sięgają pierwszej połowy XV w. Przed 1421 r. osiedlił się tutaj drobny rycerski ród Kuleszów herbu Słup, wywodzący się z Żelechów (dawniej też: Żelechowa) w ziemi płockiej na Mazowszu, niedaleko Płońsk. Opiewające na ok. 60 wólk³ nadanie któregoś z książąt rządzących wówczas przyszłym Podlasiem – księcia warszawskiego Janusza I lub wielkiego księcia litewskiego Witolda – dało początek rozległej okolicy szlacheckiej. W okresie swojego największego rozrostu składała się ona z 11 wiosek: Kulesze-Rokitnica (obecnie: Kościelne), -Podawce, Podlipne, -Litwa Stara oraz -Litewka, -Miziołki (obecnie: Niziołki) Stare oraz -Dobki, -Wykno Stare i Nowe, -Kursztaki i -Wola (Wólka)⁴. Niekiedy zaliczano do

niej także Kulesze-Biki, w rzeczywistości jednak – i tak jest również teraz – była to wioska stanowiąca część dóbr sąsiednich, należących do rodu Czarnowskich herbu Cholewa⁵, właścicieli Czarnowa. Ta zaś w większości znajdowało się już po zachodniej stronie przebiegającej przez te tereny granicy polsko-litewskiej (do 1569 r.) i mazowiecko-podlaskiej (do 1795 r.)⁶. Przypadek ten dobrze obrazuje skomplikowane dzieje sąsiedztwa Mazowsza i Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV i XVI stuleciu⁷.

Kuleszowie, podobnie jak wiele innych szlacheckich rodów w okolicy i na całym zachodnim Podlasiu, jak i przylegającym doń wschodnim Mazowszu, ufundowali w swych dobrach kościół, który stał się zaczątkiem parafii. Pierwsza wzmianka o katolickiej świątyni i jej kapłanie pochodzi z 1471 r.⁸ Potwierdzeniem tej fundacji był dokument wystawiony ponad dwie dekady później, w 1493 r., przez biskupa łuckiego Jana Andruszewicza podczas zakrojonej na szeroką skalę akcji porządkowania spraw samorządnie powstających na tym terenie wspólnot parafialnych pod względem formalnoprawnym⁹. Parafia w Kuleszach należała do tego biskupstwa aż do upadku Rzeczypospolitej. Później podzieliła losy północno-zachodniej części diecezji, która znalazła się najpierw pod panowaniem pruskim, potem zaś (1806/1807–1815) w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (Kongresowym), wreszcie w wolnej Polsce (1918). I tak kolejno podlegała tworzonemu tutaj biskupstwu wigierskiemu (1799), sejneńskiemu *vel* augustowskiemu (1818) i łomżyńskiemu (1925)¹⁰.

Obecny, murowany w stylu neogotyckim kościół parafialny w Kuleszach pochodzi z początku XX w. Jego powstanie poprzedziło istnienie nieprzerwanie od drugiej połowy XV stulecia trzech świątyń drewnianych, z których pierwsze dwie z upływem czasu uległy zniszczeniu, trzecią zaś, wystawioną pod koniec XVIII w. na miejsce poprzedniej, strawił pożar w 1908 r.¹¹ Znane źródła pozwalają przyjąć, że figura Świętej Rodziny znalazła się w kościele w Kuleszach najpóźniej w 1651 r.¹² Według autorki odnośnego zeszytu katalogu zabytków sztuki Marii Kałamajskiej-Saeed, która określiła ją jako „gotycko-renesansową”, pochodzi ona z ok. połowy XVI w. czy nawet z pierwszej połowy tego stulecia¹³. Jeśli założyć, że rzeźba została oryginalnie wykonana dla parafii kuleskiej i wskazana datacja jest trafna, wówczas należałoby przyjąć, że jej fundatorem był jeden z dwóch wyróżniających się w tym okresie plebanów – ks. Piotr Arciechowski (proboszcz w latach 1546–1560), sekretarz królewski, zmarły jako biskup nominat kamieniecki, lub jego następca ks. Mikołaj Kołaczkowski (proboszcz w latach 1560–1592, wcześniej koadiutor od 1546 r.), archidiakon łucki¹⁴. Możliwa jest jednak także inna wersja zdarzeń – że jej powstanie zlecił lub skądś zakupił ją ks. Stanisław Kulesza, fundator ołtarza wielkiego, w którego centralnym punkcie umieszczono ową grupę figuralną w roku 1651. Warto w tym miejscu przytoczyć dłuższy fragment opisu ks. Stanisława Ludwika Jamiołkowskiego (z ok. 1884 r.), oparty na niezachowanym przebiegu wizytacji przeprowadzonej niespełna dwie dekady po fundacji ks. Kuleszy (1670) wraz z osobistymi uwagami kronikarza parafii o znanym mu bezpośrednio zabytku:

Ołtarzów w tym pierwszym kościele w czasie owej wizyty w roku 1670 było cztery: wielki, lubo nie dość dokładnie opisany, ale niezawodnie ten,

1. Figura Świętej Rodziny z Kulesz Kościelnych przed renowacją, ok. 1980–1982 r., fot. M. Bronarski.
Źródło: *Katalog zabytków Sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 9: *Województwo łódzkie*, z. 2: *Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986, fig. 199
Figure of the Holy Family from Kulesze Kościelne before the renovation, circa 1980–1982, photo by M. Bronarski. Source: *Katalog zabytków Sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 9: *Województwo łódzkie*, z. 2: *Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, ed. by M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986, fig. 199

który w roku 1872 usunięto i który dziś na składzie leży. Jest to przecie sprzęt kościelny godny opisania. W stylu renesansowym, cały rzeźbiony w kwiaty, liście, z ładnymi główkami aniołków zamiast sporników. „Cyborium in medio huius altaris non extat”, powiada wizyta i aż do ostatka cyborium – raczej tabernakulum – było osobno dorobione a nędzne. Zamiast obrazu we środku ołtarza była grupa rzeźbiona, zwana ś[w]. Rodziną. Wizyta pisze, że to wyobrażenie „Beatissimae Virginis Mariae et sancti Iosephi et alii”. W rzeczy samej jest to Najświętsza Panna ze ś[w]. Józefem oraz ś[w]. Joachim i ś[w]. Anna z Dzieciątkiem Jezus pośród dwóch par. W wyższej kondygnacji był obraz ś[w]. Bartłomieja, przystojny („decens”), który nie wiemy, gdzie się zapodział; lubo ówczesny „decens” może być ten bohomasz, co i dziś jest na składzie. Na wierzchu („in superfice” – pewnie ołtarza) było Imię Jezus. [...] Zamiast cyborium, czyli tabernakulum była u dołu owej grupy rzeźbionej, jako i teraz widzieć to można, szafeczka „ad instar cistae extructum”, powiada wizyta, w której się przechowywało Najświętszy Sakrament dobrze zamknięty. Na boku ołtarza była kolumna „antiquo more comparata”, a w niej oleje święte. Dalej była chrzcielnica, piękna zapewne, ta sama, którą i dziś mamy, lecz bez zamknięcia¹⁵.

Tekst inskrypcji z tegoż ołtarza, napisany „złożonemi literami”, wynotował ks. Jamiołkowski z zachowaniem jego oryginalnego układu¹⁶:

Ad laudem et ad gloriam
trini et unius Dei et ad
Deiparae Virginis Mariae
Sanctiq(ue) Bartholomaei ho-
norem hoc majus
altare Ad(modu)m R(evere)ndus
D(omi)nus Stanislaus
Kulesza paroch(us)
Turo[s]nensis Collator
hujus ecclesiae Kulesen(sis) propriis
sumptibus suis erexit
et comparavit.
Anno D(omi)ni 1651
die 25 Novembris.

Opus manuum mearum ne
despicias Domine
sed parce pec-
catis meis.

Violator operis
mei infelix esto.

Tłumaczenie¹⁷:

Na cześć i chwałę Trójjedynego Boga i Bogurodzicy Dziewicy Maryi oraz ku czci św. Bartłomieja ten ołtarz wielki Wielce Czcigodny Pan Stanisław Kulesza, proboszcz turośnieński, kolator tegoż kościoła kuleskiego, własnym kosztem swym wystawił i wyposażył.
Roku Pańskiego 1651, dnia 25 listopada.

2. Figura Świętej Rodziny z Kulesz Kościelnych po renowacji, ok. 2011–2012 r., autor fot. nieznan.

Źródło: obraz-cegiełka na rzecz budowy ołtarza Świętej Rodziny w posiadaniu autora

Figure of the Holy Family from Kulesze Kościelne after the renovation, circa 2011–2012, photo by unknown author. Source: donation image for construction of the Holy Family altar, owned by the author

*

Dziełem rąk moich nie gardź, Panie, lecz odpuść grzechy moje.

*

Świątokradca mego dzieła niechaj będzie nieszczęsny.

Dla badań nad proveniencją figury Świętej Rodziny szczególnie ważne jest określenie znajdujące się na końcu pierwszego, głównego fragmentu inskrypcji: „*propriis sumptibus suis erexit et comparavit*”. Można je rozumieć dwojako ze względu na wieloznaczność łacińskiego czasownika *comparo, comparare*. Pierwsza interpretacja, której użyłem w swym tłumaczeniu powyżej, świadczyłaby, że ks. Kulesza swoim kosztem wznosił i **wyposażył** cały ołtarz ze wszystkim, co się na nim znajduje. Druga, również możliwa, mogła odnosić się do nieco innego pola semantycznego: wznosił i **urządził**, względnie – **zestawił**. Wówczas można byłoby przyjąć, że przynajmniej część elementów wystroju ołtarza od dawna była w posiadaniu parafii w Kuleszach. Datowanie Marii Kałamajskiej-Saeed na połowę XVI w. wobec swej lakoniczności – jakkolwiek przyjętej w konwencji *Katalogu* – i braku szerszego uzasadnienia, przy zachowaniu wielkiej rewerencji dla tej zasłużonej badaczki, w moim przekonaniu nie rozstrzyga tej sprawy ostatecznie. Należy bowiem pamiętać o długim trwaniu późnogotyckich (a zapewne także renesansowych i manierystycznych) form architektonicznych i artystycznych na wschodnim Mazowszu i zachodnim Podlasiu¹⁸. Warto podkreślić relację ks. Jamiołkowskiego, wedle którego cały ołtarz miał postać renesansową. Wówczas mielibyśmy do czynienia z jednością stylistyczną całego projektu, ukończonego w 1651 r. Z drugiej jednak strony, jak wskazują historycy sztuki, XIX-wieczni księża często jeszcze nie odróżniali stylu barokowego od renesansowego¹⁹.

Wydaje się, że kwestii tej nie sposób rozstrzygnąć bez pogłębionych badań laboratoryjnych, np. dendrochronologicznych lub radiowęglowych, materiału użytego do wyrzeźbienia figury. Tak czy inaczej, wedle posiadanych obecnie danych, osobą w największym stopniu związaną ze znalezieniem się zabytku w Kuleszach jest ów ks. Kulesza. Warto zatem przybliżyć jego sylwetkę²⁰. Stanisław Kulesza był synem Mateusza i Róży z Krajewskich²¹. Wywodził się z gałęzi Kuleszów o przydomku Ładuga, dziedziczących w Wyknie Nowym²². Jak sam podkreślał w cytowanej inskrypcji, jego rodzina należała do kolatorów parafii kuleskiej. Jako czołowi patroni kościoła występowali jego ojciec (1635), brat Jakub (1651) i on sam (1657)²³. Przydomek Ładudzik, Ładuga w znanych źródłach po raz pierwszy przypisano żyjącemu w XVI w. dziadkowi i zarazem imiennikowi księdza – Stanisławowi (notowany w latach 1562–1607)²⁴. Ojcem tegoż był Mikołaj, lecz imię to nosiło w owym czasie wielu dziedziców tej części Kulesz²⁵, więc na tym etapie badań trudno ustalić wcześniejszą genealogię interesującej nas linii. Cytowany już wielokrotnie ks. Jamiołkowski łączył z Ładugami wpływową gałąź Kuleszów-Stanisławowiczów, która wydała dwóch Janów, ojca i syna – odpowiednio: sędziego grodzkiego brańskiego i komornika ziemskiego bielskiego oraz wojskiego, a potem chorążego ziemskiego bielskiego. Wydaje się jednak, że niezwykle zasłużony kapłan i kronikarz nie miał w tym przypadku racji²⁶. Staropolskie słowo ‘ładuga’ oznaczało towar przewożony na statku, stąd powszechna dziś forma ‘ladu-

3. Pierwotne umiejscowienie figury w południowej nawie (na zdj. w głębi), wrzesień 1986 r. fot. P. Maliszewski. Źródło: https://zabytek.pl/pl/obiekty/kulesze-koscielne-kosciol-par-pw-sw-bartlomieja/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_20_EN.257752/8 [dostęp: 16 IX 2024]

The original placement of the figure in the south nave (in the background of the photo), September 1986, photo by P. Maliszewski. Source: https://zabytek.pl/pl/obiekty/kulesze-koscielne-kosciol-par-pw-sw-bartlomieja/dokumenty/PL.1.9.ZIPOZ.NID_N_20_EN.257752/8 [access: 16 IX 2024]

nek²⁷. Możliwe zatem, że przydomek ten otrzymał od sąsiadów ów pierwszy Stanisław albo jego przodek w związku z zajmowaniem się spławem zboża lub towarów leśnych żeglownymi rzekami do Gdańska²⁸. Ksiądz Stanisław urodził się, jeśli wierzyć napisowi na ufundowanym przez niego samego obrazie, w 1610 r.²⁹ Pojawia się w znanych źródłach w 1643 r. już jako pleban w Chodlu na Lubelszczyźnie³⁰. Dwa lata później był proboszczem w Turośni na Podlasiu³¹, którą to funkcję sprawował do śmierci. O wcześniejszych etapach jego kariery duchownej wiadomo niewiele. Być może to on w 1630 r. został odnotowany jako wikariusz kuleski³², o ile nie chodziło w tym przypadku o innego, nieco starszego księdza tego samego imienia i nazwiska, co ciekawe, także rodem z Kulesz-Wykna (lecz chyba nie Nowego, a Starego), syna Feliksa (Szczęsnego)³³. Wiadomo, że ks. Stanisław Ładuga miał dwóch braci: Jakuba i Pantaleona oraz siostrę Annę, *primo voto* żonę Jana Targońskiego, *secundo voto* Wojciecha Bruszewskiego³⁴. Odziedziczył po rodzicach i dalszych krewnych, a własną pracą pomnożył niemały chyba majątek, składający się z gruntów w dobrach Kulesze-Wykno Stare i Nowe oraz Czarnowo-Biki, które częściowo jeszcze za życia rozdysponował między swoje rodzeństwo (1663)³⁵. Wówczas też spisał swój testament, którego tekstu nie udało się jednak odnaleźć. Zmarł prawdopodobnie w roku 1666³⁶.

Fundacja wyposażenia kościelnego w Kuleszach przez turośnieńskiego plebana była kolejnym etapem starań zmierzających ku odnowieniu i upiększeniu ponad półtorawiecznej drewnianej budowli. Jakies prace wykonywano chyba w 1625 r., ponieważ znamy z tego roku trzy zapisy sum na rzecz kościoła kuleskiego zeznane przed księgami grodzkimi brańskimi przez parafian. W jednym z nich sprecyzowano, że pieniądze miały być przeznaczone „pro fabrica ecclesiae Kuleszensis”, czyli na budynek lub budowę świątyni³⁷. Wydaje się, że mogło chodzić raczej o gruntowny remont albo przebudowę niż postawienie nowego gmachu. Skądinąd wiadomo, że w 1628 r. sprowadzono do Kulesz relikwiarz ze szczątkami męczenników z czasów rzymskich: św. Cypriana, św. Sekundy, dziewicy i męczennicy, oraz (w symbolicznym zakresie) otoczonych dawniej żywym kultem tzw. Jedenastu Tysięcy Dziewic³⁸.

Ćwierć wieku później (1650–1651) ks. Stanisław Kulesza ufundował, jak wspomniano, ołtarz główny, a ponadto – nieco wcześniej – przynajmniej jeden z trzech bocznych ołtarzy, które opisano w wizytacji z 1670 r. Znajdował się on „po prawej stronie od wielkiego” i został poświęcony Matce Boskiej. Wedle relacji ks. Jamiołkowskiego był to, „muratum – murowany, zapewne sama mensa, jako i dziś [tj. ok. 1884 r. – E.K.] jest, lecz portatyła na nim nie było. Na głównym miejscu tablatury [!] była Matka Boska z Dzieciątkiem Jezus na ręku (pewn[ie] ta z kłęzącym ks. St[anisławem] Kuleszą, prob[oszczem] turońskim [!] z r. 1650), wyżej ś[w]. Stanisław, po bokach sześć obrazów greckich (sic!) i alabastrowa figura Pana Jezusa bez rąk”³⁹. W innym miejscu XIX-wieczny proboszcz-kronikarz dodał jeszcze interesujący fragment dotyczący tegoż obrazu: mianowicie, że posiadał on także wizerunek herbu ks. Stanisława (najpewniej Ślepowron) z umiejscowionymi obok tarczy herbowej literami S K P T (= „Stanisław Kulesza, Pleban Turośnieński”) w układzie heraldycznym: pierwsza w lewym górnym rogu, druga w prawym, trzecia w lewym dolnym, czwarta w prawym. Natomiast „u spodu” kompozycji

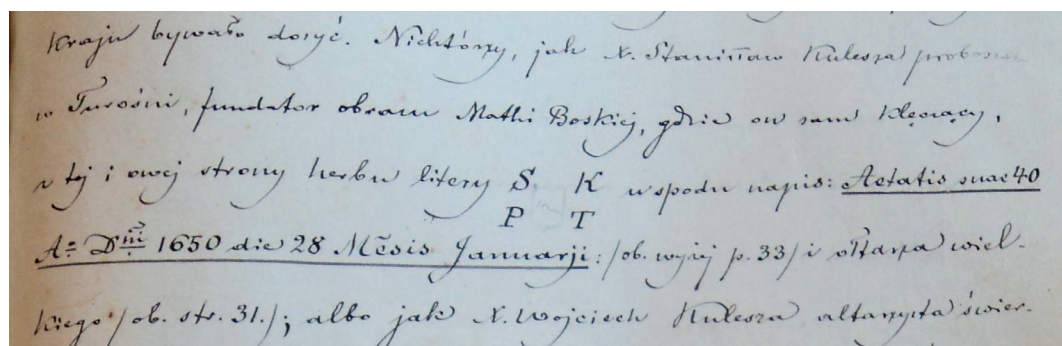

4. Ołtarz Świętej Rodziny z figurą w południowym transepcie, 2014 r., autor fot. nieznanym. Źródło: 2014 - *Odpust*, <https://parafia-kulesze.pl/galeria-archiwum/> [dostęp: 16 IX 2024]
The Altar of the Holy Family in the south transept, 2014, photo by unknown author. Source: 2014 - *Odpust*, <https://parafia-kulesze.pl/galeria-archiwum/> [access: 16 IX 2024]

umieszczono napis: „Aetatis suae 40, A[nn]o D[omi]ni 1650, die 28 Me[n]sis Janu-
arii”⁴⁰. Ostatnie dwa ołtarze boczne umiejscowione były następująco: jeden po pra-
wej poniżej tego opisanego, drugi zaś po lewej stronie prezbiterium⁴¹.

Już kilka lat po wystawieniu tychże ołtarzy przez ks. Stanisława na Rzecz-
pospolitą spadł straszliwy kataklizm wojny moskiewskiej (1654–1667) i szwedz-
kiej (1655–1660). Podlasie stało się terenem licznych przemarszów, grabieży i zbrod-
ni obcych wojsk – zarówno wrogich (Szwedzi, Moskale, Kozacy, Węgrzy, Prusacy
i Brandenburczycy), jak i „sojuszniczych” (Tatarzy). Najeźdźcy ogniem i mieczem
niszczyli tereny, przez które przechodzili, co stało się powodem ogromnych szkód
materialnych – także w kontekście dziedzictwa kulturowego i sakralnego. Jakimś
cudem – może za sprawą nadprzyrodzonej mocy klątwy zawartej w inskrypcji oł-
tarza wielkiego? – kościół w Kuleszach ocalał⁴². Zastanawia wprawdzie pozbawie-
nie rąk owej rzeźby Chrystusa, które zanotowano w 1670 r. i można by je przypisać
bezmysłnemu barbarzyństwu żołdaków któregoś z wymienionych wojsk, aczkol-
wiek nie znamy zupełnie jej historii i możliwe, że ucierpiała wcześniej lub później
w zupełnie innych okolicznościach.

Dalsze dzieje fundacji ks. Stanisława Kuleszy obrazują zachowane wizy-
tacje kościoła kuleskiego. Wprawdzie przepadła w czasie II wojny światowej ta
z 1670 r., lecz dzięki kronice ks. Jamiołkowskiego posiadamy – cytowany już wy-
żej – wyciąg najważniejszych z punktu widzenia niniejszego opracowania infor-
macji w niej zawartych. Kolejna wizyta, z 1717 r., szczęśliwie zachowała się do na-
szych czasów. Tam jednak grupa figuralna Świętej Rodziny została opisana bardzo
lakonicznie: „Primum altare maius, in quam imago s. Annae cum figuris sculptis
formae veteri”⁴³. Kilka lat później, ok. 1723 r., napisano mniej więcej to samo⁴⁴. Rów-
nie zdawkowo określono ją w 1737 r.: „in medio altare magnum cum titulari S. Bar-
tholomaei, cum sculptura s. Annae et Beatissimae, iam vetustum”⁴⁵. Trochę więcej
szczegółów podano w 1793 r. (zachowano cechy językowe oryginału): „w środku
tego ołtarza [tj. wielkiego – E.K.] statuy snycerowane Najświętszej Panny i św. An-
ny, które między sobo trzymają małego dziecine [!] Pana Jezusa, za którymi dwie
statuy ś[w].ś[w]. Józefa i Joachima”⁴⁶. Podobny opis zamieszczono w inwentarzu
podawczym parafii z 1815 r.⁴⁷ Z wizytacji lat 1837 i 1838 nic nie dowiadujemy się
o interesującym nas zabytku. Można się tylko domyślać, że po dawnemu znajdo-
wał się w ołtarzu głównym (wielkim)⁴⁸. Ten zaś został ostatecznie wymontowa-
ny ze świątyni i zastąpiony innym w 1872 r., jak już wiemy z przytoczonej relacji
ks. Jamiołkowskiego. Figura Świętej Rodziny przetrwała pożar kościoła w Kule-
szach z 1908 r. najpewniej dlatego, że wspomniany kapłan, kronikarz i budowni-
czy zarazem nie umieścił jej wśród wyposażenia odrestaurowanego przez siebie
kościoła, lecz spoczywała ona gdzieś wśród gromadzonych przez niego rozma-
itych zabytków „na składzie” (tj. w magazynie utworzonym w zabudowaniach
gospodarczych plebanii?). Nowa, murowana świątynia projektu Józefa Piusa
Dziekońskiego, po wielu perypetiach i z dwiema wojnami w tle, została ukończo-
na w 1926, a konsekrowana w 1930 r.⁴⁹ Miejsce do ekspozycji figury Świętej Ro-
dziny w tymże kościele sprawiono natomiast staraniem ks. Władysława Szepie-
towskiego, proboszcza w latach 1951–1971⁵⁰. Została wówczas umieszczona w po-
łudniowej nawie, „w nowym obramieniu marmurowym”⁵¹. Znajdowała się tam

5. Fragment rękopisu *Kroniczki* ks. S.L. Jamiółowskiego, fot. E. Kalinowski. Źródło: zbiory własne autora
 Fragment of the manuscript of *Kroniczka* („Chronicle”) by S.L. Jamiółowski, photo by E. Kalinowski.
 Source: owned by author

jeszcze w 1986 r., niedługo później zaś zabrano ją do Łomży na konserwację, o której była już mowa. Powrót zabytku do Kulesz wywalczyli w roku 2011 wspólnym wysiłkiem ks. kan. Bogdan Malinowski, ówczesny proboszcz, oraz wójt Józef Grochowski, przy wsparciu całej społeczności parafii⁵². Wspomniany kapłan, zasłużony dla lokalnej wspólnoty budowniczy i renowator (w Kuleszach do 2020 r.), dzięki składkom parafian i własnej determinacji (m.in. rozprowadzał cegielki na budowę w postaci reprodukcji zdjęcia figury oprawionej w ramkę) wystawił w południowym transepcie drewniany ołtarz Świętej Rodziny nawiązujący stylem do głównego, z umieszczoną w centralnym punkcie w specjalnej niszy ową grupą figuralną. Dawna marmurowa rama w zwieńczeniu przyległej nawy została zasłonięta przez kolejny drewniany ołtarz boczny o tematyce przede wszystkim maryjnej, zawierający także na bocznych skrzydłach malunki tajemnic różańcowych.

Sam wizerunek, jak już wspomniano, cytując jego historyczne opisy, to drewniana płaskorzeźba przedstawiająca Świętą Rodzinę w wersji rozszerzonej – razem z rodzicami Maryi (zob. niżej: ilustracje). Na pierwszym planie siedzą w niewielkiej odległości od siebie Najświętsza Panna (po prawej, z odkrytą głową i długimi włosami) oraz św. Anna (po lewej, z głową szczelnie okrytą chustą) z Dzieciątkiem Jezus (ubrane tylko w pieluszkę) na kolanach, które jednocześnie podtrzymuje ta pierwsza. Scena ma przedstawiać albo przekazanie Dziecka starszej z kobiet albo odwrotnie – moment oddania go Matce. Za Maryją stoi św. Józef, za św. Anną – św. Joachim, obaj z długimi brodami, ten drugi w charakterystycznym historyzującym nakryciu głowy. Postacie i ich stroje starano się ukazać w sposób realistyczny, każda z nich ma inną, żywą mimikę; żadna natomiast nie posiada aureoli. Po renowacji w kolorystyce grupy figuralnej dominują złożone szaty wyobrażonych postaci. Innej barwy – srebrzystoszarej – są suknie kobiet, zaś Dzieciątko usadowione jest na czerwonej poduszce leżącej na kolanach św. Anny. Przedtem wyglądało to nieco inaczej – malowanie utrzymane było w tonacjach pastelowych⁵³, co zapewne wynikało z przeprowadzonych we wcześniejszych stuleciach „ludowych” renowacji.

Figura Świętej Rodziny była i jest otoczona szczególnym kultem przez kuleskich parafian. Tutejsza wspólnota wiernych, składająca się w znakomitej większo-

ści z potomków drobnej szlachty, dziedziców części okolicznych wiosek, przyjęła ją jako widoczny znak wyznawanych przez siebie tradycyjnych wartości, pośród których jedną z najważniejszych wciąż stanowiła właśnie rodzina. Wśród mieszkańców tutejszych okolic szlacheckich (grup wsi o jednolitym pierwszym członie nazwy, najczęściej dziedziczonych przez szlachtę wspólnego pochodzenia), zarówno tych położonych w całości na terenie parafii (Kulesze, Chojane, Kalinowo), jak i tylko częściowo (Gołasze, Wnory, Czarnowo) funkcjonują popularne, nie zawsze zgodne z faktami historycznymi, legendy na temat powstawania i rozwoju tych osad. Posiadają one jeden łączący je element – osiedlenie się grupy rodzonych braci, z których każdy dał początek jednej z wiosek. Choć dla drobnej szlachty, gospodarującej najczęściej na niewielkich i zmniejszających się z każdym pokoleniem spłachetkach ziemi, tradycyjne działy rodzinne wiązały się często z konfliktami i pauperyzacją, wielopokoleniowa familia stanowiła przede wszystkim podstawę funkcjonowania każdego gospodarstwa i małego folwarczku – jej roboczy personel, wspierający się nawzajem w codziennej, ciężkiej pracy. Na przestrzeni stuleci poszczególne miejscowe rody połączyły się między sobą niezliczonymi więzami pokrewieństwa i powinowactwa, tworząc bardzo specyficzną atmosferę bliskości i swojskości. Jeszcze dzisiaj znajduje to wyraz w gromadzących nader licznych uczestników rodzinnych uroczystościach, takich jak śluby, chrzty, komunie, ale też (a może w szczególności) – pogrzeby. Kuleska figura Świętej Rodziny w wyjątkowy sposób czczona była przez młodych małżonków – istniał obyczaj prowadzenia nowożeńców świeżo po ślubie sprzed ołtarza głównego do miejsca, w którym znajdował się ów wizerunek, na chwilę modlitwy w intencji zawiązującej się nowej rodziny. W ostatnich latach pojawił się także nowoczesny sposób odwoływania się do tego dziedzictwa – radosny festyn Świętej Rodziny organizowany wspólnie przez parafię i urząd gminy, skierowany głównie do rodzin z dziećmi. Jeśli przyjąć, że fundatorem figury był właśnie ks. Stanisław Kulesza Ładuga, syn tej ziemi, mocno z nią związany pomimo sprawowania posługi kapłańskiej na probostwach daleko stąd, trudno nie uznać dokonanego przezeń wyboru tematyki tego dzieła sztuki sakralnej za wyjątkowo trafny i pasujący do jego rodzinnych stron.

*

Rzeźba Świętej Rodziny w Kuleszach Kościelnych, interesujący przykład staropolskiego dziedzictwa artystycznego, kulturowego i religijnego z zachodniej rubieży historycznego Podlasia, wymaga z pewnością dalszych, pogłębionych badań, przeprowadzonych przez odpowiednio przygotowanych merytorycznie specjalistów z dziedziny historii sztuki. Autorowi pozostaje na koniec wyrazić nieśmiałą nadzieję, że niniejsze opracowanie trafi kiedyś do takiego naukowca i zainspiruje go do podjęcia się tego wyzwania.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Diecezjalne w Siedlcach:
Sygn. D 1, 11, 22, 24, 28.

Archiwum Narodowe w Krakowie:

Zbiór Zygmunta Glogera, nr 12.

Centralnij deržavnij iŭstoričnij arhiv Ukraïni, m. L'viv:

F. 812 (Kapicjana), opis 1, sygn. 13.

Nacyânalny gisťaryčny arhiv' Belaruŭ, g. Minsk:

F. 1708 (Księgi grodzkie brańskie), op. 1, sygn. 10, 26, 98, 43, 107, 141, 160.

[Prażmowski M.], *Relatio anni 1666*, [w:] *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 2, wyd. P. Rabikauskas (Fontes Historiae Lituaniae, t. 2), Roma 1978.

Regestra thelonei aquatici Wladislaviensis saeculi XVI, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915.

Russkaâ Istoričeskâ Biblioteka, t. 33: *Litovskaâ Metrika*, otd. 1, č. 3: *Knigi publičnyh" děl'. Perepisi vojska litovskago*, Petrograd 1916.

[Wydźga J.S.], *Relatio anni 1658*, [w:] *Relationes, status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 2, wyd. P. Rabikauskas (Fontes Historiae Lituaniae, t. 2), Roma 1978.

Opracowania

Frąckiewicz M.K., O „Kroniczce kuleskiego plebana”, [w:] *Kroniczka kuleskiego plebana. Historia parafii w Kuleszach Kościelnych. Edycja mazowiecko-podlaskich źródeł z XIX wieku*, oprac. M.K. Frąckiewicz, Łomża 2017.

Gochna M., *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] *Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. M. Gochna, B. Szady, cz. 2: *Komentarz, indeksy* (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI Wieku, t. 8), Warszawa 2021.

Jamiołkowski S.L., *Kroniczka kuleskiego plebana*, rkps, ok. 1884, Archiwum Parafii w Kuleszach Kościelnych (bez sygnatury).

Jamiołkowski S.L., *Kroniczka kuleskiego plebana. Historia parafii w Kuleszach Kościelnych. Edycja mazowiecko-podlaskich źródeł z XIX wieku*, oprac. M.K. Frąckiewicz, Łomża 2017.

Jaszczołt T., *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku*, [w:] *Kościoty a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005.

Jaszczołt T., *Napływ rycerstwa i szlachty na pogranicze mazowiecko-podlaskie w XV i pierwszej połowie XVI wieku (obszar dzisiejszego powiatu Wysokie Mazowieckie)*, [w:] *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, red. D.K. Rembiszewska, H. Krajewska, Łomża 2013.

Kalinowski E., *Historia obszaru gminy Kulesze Kościelne*, Kulesze Kościelne 2018.

Kalinowski E., *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, Wysokie Mazowieckie 2015.

Kalinowski E., *Księgozbiór parafii w Kuleszach-Rokitnicy na Podlasiu oraz osoby go kształtujące w okresie staropolskim w świetle zachowanych inwentarzy*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2020, t. 51.

Kalinowski E., *Parafia Dąbrowa Wielka – 600 lat dziejów*, Dąbrowa Wielka 2024.

Katalog Zabytków Sztuki w Polsce. Seria nowa, t. 9: Województwo łomżyńskie, z. 2: Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice, red. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986.

Wykaz kapłanów pracujących w parafii w Turośni Kościelnej, [w:] *Parafia w Turośni Kościelnej 1515–2015. Ku chwale Trójcy Przenajświętszej*, red. A. Szot, M. Wróbel, (Białostockie Studia Historyczno-Kościelne, t. 14), Białystok 2015.

Netografia

2011 – *ottarz Św. Rodziny*, <https://parafia-kulesze.pl/galeria-archiwum/> [dostęp: 16 IX 2024].

Ładuga, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/laduga;5447759.html> [dostęp: 11 IX 2024].

Wniosek wójta Stefana Grodzkiego o nadanie tytułu „Honorowy Obywatel Gminy Kulesze Kościelne” ks. kan. Bogdanowi Malinowskiemu, Kulesze Kościelne, 7 VIII 2020, <https://kuleszek.pl/wp-content/uploads/2020/08/wniosek-o-nadanie-tytułu-Honorowy-Obywatel-Gminy-Kulesze-Kościelne.pdf> [dostęp: 9 IX 2024].

PRZYPISY

- ¹ *Wniosek wójta Stefana Grodzkiego o nadanie tytułu „Honorowy Obywatel Gminy Kulesze Kościelne” ks. kan. Bogdanowi Malinowskiemu, Kulesze Kościelne, 7 VIII 2020*, <https://kuleszek.pl/wp-content/uploads/2020/08/wniosek-o-nadanie-tytułu-Honorowy-Obywatel-Gminy-Kulesze-Kościelne.pdf> [dostęp: 9 IX 2024]; 2011 – *ottarz Św. Rodziny*, <https://parafia-kulesze.pl/galeria-archiwum/> [dostęp: 16 IX 2024].
- ² M.in. ks. S.L. Jamiolkowski, *Kroniczka kuleskiego plebana. Historia parafii w Kuleszach Kościelnych. Edycja mazowiecko-podlaskich źródeł z XIX wieku*, oprac. M.K. Frąckiewicz, Łomża 2017 oraz tenże, *Kroniczka kuleskiego plebana*, rkps, ok. 1884, Archiwum Parafii w Kuleszach Kościelnych (bez sygnatury); E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Kulesze Kościelne*, Kulesze Kościelne 2018.
- ³ T. Jaszczółt, *Napływ rycerstwa i szlachty na pogranicze mazowiecko-podlaskie w XV i pierwszej połowie XVI wieku (obszar dzisiejszego powiatu Wysokie Mazowieckie)*, [w:] *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, red. D.K. Rembiszewska, H. Krajewska, Łomża 2013, s. 192–193; E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Kulesze...*, s. 29.
- ⁴ Tamże, s. 28–51. Ponadto w źródłach występowały działy Kulesze-Szczęsnowizna, -Koniowo (Koniowe) i Łuzyno (Łuzyno), które jednak nie rozwinęły się w osobne jednostki osadnicze.
- ⁵ Tamże, s. 51–53; T. Jaszczółt, *Napływ rycerstwa...*, s. 196–197.
- ⁶ M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, [w:] *Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. M. Gochna, B. Szady, cz. 2: *Komentarz, indeksy* (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI Wieku, t. 8), Warszawa 2021, s. 40–41, 44–46.
- ⁷ Granica mazowiecko-podlaska przecięła także okolicę szlachecką i zarazem parafię Długa Dąbrowa położoną nieco na południe, jak również znajdującą się pomiędzy nimi parafię Jabłonka Kościelna (dawniej: Jabłonka-Świerczewo); zob. E. Kalinowski, *Parafia Dąbrowa Wielka – 600 lat dziejów*, Dąbrowa Wielka 2024, s. 7, 41; tenże, *Historia obszaru gminy Wysokie Mazowieckie*, Wysokie Mazowieckie 2015, s. 89–90, 95–98.
- ⁸ Archiwum Diecezjalne w Siedlcach (dalej: ADS), sygn. D 1, k. 11–11v; T. Jaszczółt, *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV wieku*, [w:] *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński i in., Białystok 2005, s. 47.
- ⁹ Por. T. Jaszczółt, *Fundacje...*, s. 15.
- ¹⁰ E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Kulesze...*, s. 120, 128, 173.
- ¹¹ Tamże, s. 113, 115, 166; *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa, t. 9: Województwo łomżyńskie, z. 2: Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, oprac. M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986, s. 50–51.

- ¹² S.L. Jamiółkowski, *Kroniczka kuleskiego plebana...*, 2017, s. 16–17; E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Kulesze...*, s. 48–49.
- ¹³ *Katalog zabytków...*, s. XXVI, 51.
- ¹⁴ E. Kalinowski, *Księgozbiór parafii w Kuleszach-Rokitnicy na Podlasiu oraz osoby go kształtujące w okresie staropolskim w świetle zachowanych inwentarzy*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2020, t. 51, s. 263–265.
- ¹⁵ S.L. Jamiółkowski, *Kroniczka kuleskiego plebana...*, rkps, s. 30–32.
- ¹⁶ Tamże, s. 31–32; por. tenże, *Kroniczka kuleskiego plebana...*, 2017, s. 16.
- ¹⁷ Tłumaczenie własne, por. E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Kulesze...*, s. 49; S.L. Jamiółkowski, *Kroniczka kuleskiego plebana...*, 2017, s. 17.
- ¹⁸ Por. *Katalog zabytków...*, s. XXIX.
- ¹⁹ Za zwrócenie mojej uwagi na tę kwestię wdzięczny jestem dr. Mateuszowi Grzędzie.
- ²⁰ Zob. E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Kulesze...*, s. 48.
- ²¹ Nacyânalny gistorychny arhi' Belarusi, g. Minsk (dalej: NGABM), f. 1708, op. 1, sygn. 43, k. 48–48v; sygn. 107, k. 235.
- ²² E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Kulesze...*, s. 48.
- ²³ ADS, sygn. D 24, k. 87; sygn. D 28, k. 17v; NGABM, f. 1708, op. 1, sygn. 141, k. 649v, 650v.
- ²⁴ ADS, sygn. D 11, k. 142v; NGABM 1708, op. 1, sygn. 10, k. 1007v; sygn. 26, k. 161v; sygn. 98, k. 140.
- ²⁵ Zob. E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Kulesze...*, s. 45; Russkaâ Istoricheskâ Biblioteka, t. 33: *Litovskaâ Metrika*, otd. 1, ç. 3: *Knigi publiçnyh" děl'.* Perepisi vojska litovskago, Petrograd 1916, kol. 1050–1052.
- ²⁶ S.L. Jamiółkowski, *Kroniczka kuleskiego plebana...*, 2017, s. 146, 163; E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Kulesze...*, s. 47.
- ²⁷ Zob. Iaduga, <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/iaduga/5447759.html> [dostęp: 11 IX 2024]; por. propozycję M.K. Frackiewicz, *O „Kroniczce kuleskiego plebana”*, [w:] S.L. Jamiółkowski, *Kroniczka kuleskiego plebana...*, 2017, s. LXX, przyp. 137.
- ²⁸ W tymże spławie uczestniczyli jako słudzy możnych panów (biskupa łuckiego, Kazanowskich, Firlejów) Kalinowscy, sąsiedzi Kuleszów z tej samej parafii, zob. *Regestra theloniei aquatici Wladislawiensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915, s. 84, 209, 269, 338, 507, 511.
- ²⁹ S.L. Jamiółkowski, *Kroniczka kuleskiego plebana...*, 2017, s. 166; tenże, *Kroniczka kuleskiego plebana...*, rkps, s. 289.
- ³⁰ NGABM, f. 1708, op. 1, sygn. 133, k. 23; sygn. 134, k. 206v.
- ³¹ *Wykaz kapłanów pracujących w parafii w Turośni Kościelnej*, [w:] *Parafia w Turośni Kościelnej 1515–2015. Ku chwale Trójcy Przenajświętszej*, red. A. Szot, M. Wróbel (Białostockie Studia Historyczno-Kościelne, t. 14), Białystok 2015, s. 437.
- ³² Archiwum Narodowe w Krakowie, Zbiór Zygmunta Glogera, nr 12, s. 371.
- ³³ Ten, wyświęcony w 1618 r., był kolejno wikariuszem w Kuleszach (1619), Kodniu (1619) i Milejczycach (1620), potem zaś mansjonarzem w Białymstoku (1626); ADS, sygn. D 20, k. 66, 129v, 140v, 157; sygn. D 22, k. 35 (w ostatnim zapisie występuje bez „przydziału” parafialnego i bez patronimika); NGABM, f. 1708, op. 1, sygn. 35, k. 623v (tu również brak patronimika).
- ³⁴ NGABM, f. 1708, op. 1, sygn. 43, k. 48–49.
- ³⁵ Tamże.
- ³⁶ Wówczas pojawia się w źródłach jego następca na plebanii turośnieńskiej; ks. S. Kulesza wcześniej, w tymże 1666 r., jest notowany jeszcze jako uczestnik wspomnianej wyżej sprawy sądowej, zob. NGABM, 1708, op. 1, sygn. 160, k. 124v; *Wykaz kapłanów...*, s. 437.
- ³⁷ Centralnij deržavnij istoričnij arhiw Ukraïni, m. L'viv, f. 812, op. 1, sygn. 13, k. 49.
- ³⁸ Wizytacja kościoła kuleskiego z ok. 1723 r., [w:] ADS, sygn. D 151, k. 184v.
- ³⁹ S.L. Jamiółkowski, *Kroniczka kuleskiego plebana...*, rkps, s. 33; tenże, *Kroniczka kuleskiego plebana...*, 2017, s. 17.
- ⁴⁰ S.L. Jamiółkowski, *Kroniczka kuleskiego plebana...*, rkps, s. 289; tenże, *Kroniczka kuleskiego plebana...*, 2017, s. 166.
- ⁴¹ Tenże, *Kroniczka kuleskiego plebana...*, 2017, s. 17–18.

- ⁴² Zob. [J.S. Wydzga], *Relatio anni 1658*, [w:] *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 2, wyd. P. Rabikauskas, (Fontes Historiae Lituaniae, t. 2), Roma 1978, s. 59; [M. Prażmowski], *Relatio anni 1666*, [w:] tamże, s. 85.
- ⁴³ Wizytacja kościoła kuleskiego z 1717 r., [w:] Księga wizytacji parafii kuleskiej, APar Kulesze Kościelne, bez sygn., s. nlb.
- ⁴⁴ Wizytacja tegoż z ok. 1723 r., k. 184: „Primum altare magnum, in quo imago s. Matris Gloriosissimae Virginis Mariae ex ligno sculpta veteri forma”.
- ⁴⁵ Wizytacja tegoż z 1737 r., [w:] Księga wizytacji..., s. nlb.
- ⁴⁶ Wizytacja tegoż z 1793 r., APar Kulesze Kościelne, bez sygn., s. nlb [osobny rękopis nie włączony do cytowanej wyżej księgi wizytacji].
- ⁴⁷ Inwentarz podawczy tegoż, 22 VII 1815, [w:] Wizytacja tegoż z 1837 r., APar Kulesze Kościelne, bez sygn., s. nlb.
- ⁴⁸ Wizytacja tegoż z 1837 r., s. nlb; Wizytacja tegoż z 1838 r., [w:] Księga wizytacji..., k. 1v. Do tej drugiej dołączono kopię inwentarza podawczego z 1815 r., w której, co ciekawe, pominięto passus dotyczący figury Św. Rodziny (tamże, k. 15v).
- ⁴⁹ *Katalog zabytków...*, s. 50–51.
- ⁵⁰ E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Kulesze...*, s. 208–209.
- ⁵¹ *Katalog zabytków...*, s. 51. Tu omyłkowo podano nawet północną.
- ⁵² E. Kalinowski, *Historia obszaru gminy Kulesze...*, s. 215; zob. wyżej, przyp. 1.
- ⁵³ Relacja parafian kuleskich: Bogumiły z Werpachowskich Kalinowskiej (ur. 1960) i Wiesława Władysława Kalinowskiego (ur. 1951), rodziców piszącego te słowa.

THE FIGURE OF THE HOLY FAMILY IN KULESZE KOŚCIELNE (ROKITNICA)

Dated to the mid-16th century by art historian Maria Kałamajska-Saeed, the Renaissance wooden sculptural group depicting the Holy Family from Kulesze Kościelne is one of the most valuable sacred artifacts in western Podlasie. The question of how this sculpture came to be in the church of Kulesze is difficult to investigate due to the laconic nature of the surviving sources. It is known for certain that it was placed in the new wooden main altar, funded by Rev. Stanisław Kulesza, parish priest in Turośń, and completed in 1651. However, it is uncertain who was the donor of the sculpture - whether it was the aforementioned priest and therefore the dating of the artifact should be reconsidered, or perhaps one of the 16th-century parish priests in Kulesze, primarily Rev. Piotr Arciechowski (in the years 1546–1560) or his successor Rev. Mikołaj Kołaczkowski (in the years 1560–1592). This issue requires further research by specialists in the field of art history.